

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДЕЛІКТНОГО ПРАВА ФРАНЦІЇ, НІМЕЧЧИНИ
ТА УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Гринько С. Д.,

кандидат юридичних наук, доцент,

старший науковий співробітник Лабораторії проблем адаптації

цивільного законодавства України до стандартів Європейського Союзу

відділу міжнародного приватного права та порівняльного правознавства

НДІ приватного права і підприємництва АПрН України

Право є соціально-психологічною силою, що регулює поведінку людей, воно є тим станом суспільного пізнання і суспільної волі, що включає в себе психічний примус індивідуума до відомої поведінки. Метою такого пізнання є констатування існуючих у даному суспільстві норм і встановлення їх змісту відносно безпосередніх практичних інтересів життя. Таке констатування поступового розвитку приводить до систематизації правових норм, до встановлення більш наукових заходів їх тлумачення, тобто до догматичної юриспруденції. Так писав Й. О. Покровський, визначаючи основні ідеологічні течії в історії цивільного права [1, с. 64].

Наука цивільного права досягла високого рівня, що пояснюється розвитком цивільного права в стародавні часи. При цьому основні засади цивільного права, сформовані римськими юристами, живуть сьогодні.

Деліктне право є лише спеціальною сферою цивільного права взагалі, тому до нього застосовуються всі його загальні закони. В континентальній Європі всі зусилля правової науки спрямовані на пошук єдиних коренів і усунення історичних відмінностей окремих деліктів. Тобто мова йде про уніфікацію деліктного права. При цьому правовим підґрунтям здійснення уніфікації є французьке та німецьке деліктне право, які увібрали головні засади римського деліктного права. Як відзначав Р. Зом, геніальне розуміння форми, що відрізняє стародавнє мистецтво, надало також і юридичній науці ту симетрію, ту прозорість, ту яскраву силу її понять, що зачарувало уми Німеччини одразу, як тільки римське право з'явилося на горизонті часу [2, с. 2].

Проведення аналізу деліктного права Франції та Німеччини має значення не лише для його уніфікації, а також для порівняння із вітчизняною цивілістичною доктриною, так як «меж для вдосконалення немає».

Порівняльне правознавство в сфері деліктного права було предметом дослідження Ю. Г. Матвеева, відносно англо-американської правової системи [3], та К. Цвайгерта і Х. Кетца – романо-германської правової системи [4].

Здійснення порівняльного аналізу деліктного права в контексті української правової доктрини є предметом цього дослідження.

Загальні тенденції розвитку німецького та французького деліктного права враховано розробниками Цивільного кодексу України, який було прийнято 16 січня 2003 року (надалі – ЦКУ). З урахуванням завдань, які вирішує Цивільний кодекс України, він ґрунтується на принципово новій – приватноправовій концепції регулювання особистих немайнових та майнових відносин, що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників [5, с. 5]. Законодавець присвятив деліктному праву 46 статей, що становить втричі більше, ніж за Цивільним кодексом УРСР 1963 року.

Як за попередніми кодифікованими актами (ст. 403 ЦК УРСР 1922 р.; ст. 440 ЦК УРСР 1963 р.), так і за кодексом 2003 року (ч. 1, 2 ст. 1166), деліктне право побудовано за єдиним загальним принципом покладення обов'язку відшкодувати майнову шкоду, завдану неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкоду, завдану майну фізичної або юридичної особи на особу, яка її завдала, якщо вона не доведе відсутність своєї вини. У цій нормі вбачається наслідування ідеї великого зразку ЦКФ звести деліктне право до єдиного принципу. Однак, на відміну від французького кодексу, який переклав вирішення найбільш проблемних питань щодо розробки норм і критеріїв визначення змісту окремих деліктів, а також форми і змісту деліктних позовів на суди, український законодавець намагається це питання вирішити в кодифікованому акті. Вищезазначене свідчить, з одного боку, що українське деліктне право ґрунтується на загальному принципі відшкодування завданої шкоди, а з іншого, встановлює певні межі покладення такого обов'язку щодо окремих деліктів. Тобто законодавець закріпив як загальний делікт, так і спеціальні делікти.

Для виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, деліктне право французької, німецької та української доктрини передбачає необхідність встановлення умов, що дозволяють кваліфікувати поведінку заподіювача шкоди як правопорушення. До таких умов німецької та української законодавець відніс наявність шкоди, протиправність, причинно-наслідковий зв'язок між шкодою і протиправністю, вину. Французька доктрина не проводить чіткої межі між «протиправністю» і «виною», тому дані поняття злилися в єдине поняття «вини» («faute»). Відповідно, французький законодавець та судова практика розрізняють лише три умови: наявність шкоди, вини та причинно-наслідковий зв'язок між винними діями особи і шкодою. При цьому, кожна правова доктрина має власні погляди на сутність та межі застосування кожної із названих умов делікту.

Першою умовою, необхідною для обґрунтування покладення обов'язку здійснити відшкодування, є наявність шкоди як наслідку вчинення делікту.

Узагальнивши делікти, визначивши принцип єдиного делікту в кодифікованому акті, французький законодавець не розкриває поняття шкоди, а також не вирішує питання про можливість відшкодування майнової чи немайнової шкоди, зокрема й моральної. Деліктне право Франції відоме як судове право, тому вирішити поставлені питання намагається судова практика.

Французькі юристи досить широко тлумачать поняття шкоди. Вони розрізняють як майнову, так і немайнову шкоду (*immaterielle*), зокрема моральну (*dom-*

mage morale). Однак для деліктного права не має значення, шкоди завдано особі чи її майну. Тому поняття суто економічної шкоди французькій судовій практиці та доктрині повністю не відоме [4, с. 390].

Правом на відшкодування моральної шкоди суди наділяють досить широке коло осіб. Спочатку вони надавали таке право особі у разі смерті її годувальника на підставі кровноспоріднених або сімейних зв'язків. Пізніше подати позов про відшкодування моральної шкоди мали право прийомні діти, заручені особи, співмешканці одружених чоловіків. Крім того, відшкодування моральної шкоди мала права вимагати будь-яка особа, яка здатна була довести, що зі смертю близької людини вона понесла невідворотну втрату. При цьому, такий позов можна було подати у разі завдання близькій людині тяжких тілесних ушкоджень внаслідок нещасного випадку на тій підставі, що його психічні страждання не менші ніж у разі смерті близької людини [4, с. 390]. Тобто досить було в суді довести, що шкоди завдано законним інтересам, які охороняються правом, щоб позов особи про відшкодування шкоди задовольнили.

Французькі суди надають право на відшкодування шкоди роботодавцям, якщо загинув їх працівник. Наприклад, футбольний клуб вимагав відшкодування шкоди в особи, винної у вбивстві свого гравця, тому що клуб повинен був сплатити досить значну суму за набуття за трансфером нового гравця замість померлого [4, с. 391].

Французька правова доктрина ґрунтується на принципі «некумулятивності деліктної і договірної відповідальності», тому суди не задовольняють деліктні позови про відшкодування шкоди, якщо сторони знаходяться в договірних відносинах [4, с. 390].

На відміну від деліктного права Франції, німецьке законодавство значну увагу приділяє шкоді як обов'язковій умові виникнення зобов'язання. Так шкода може бути завдана життю, здоров'ю, свободі, власності чи іншим правам іншої особи (абз. 1 § 823 ЦУН) [6]. Тобто законодавець розрізняє немайнову шкоду та майнову. Відносно майнової шкоди, то вона може полягати у знищенні чужої речі, пошкодженні чи її псуванні, позбавленні власника речі права на її володіння, користування чи розпорядження. Відносно останнього випадку завдання шкоди, то до нього слід віднести як привласнення чужої речі, так і створення власнику перешкод у користуванні річчю.

Німецький закон захищає також інтереси, які підпадають під поняття «інші права особи» (абз. 1 § 823 ЦУН). До них відносять інтереси, які захищає правопорядок *erga omnes* (проти всіх), зокрема речові права, такі, як сервітути (*dienstbarkeiten*) та іпотеку, володіння та «право на очікування» (*anwartschaftsrecht*) того, хто вже набув що-небудь з умовою про збереження права власності, а також право на ім'я, патентні права та інші права, що впливають із комерційної діяльності, що регулюються спеціальним законом. Однак німецька правова доктрина майно не розглядає як «інші права» у розумінні абз. 1 § 823 ЦУН. Тому, якщо внаслідок винних дій іншої особи потерпілому завдано лише економічні збитки, які не спричинили завдання шкоди його особистості, власності чи одному з його «інших

прав», то він не має права подати позов на підставі абз. 1 § 823 ЦУН. Наприклад, екскаватор будівельної фірми пошкодив кабель високої напруги, внаслідок чого підприємство було позбавлено електроенергії. Якщо внаслідок цього устаткування не працювало й тому зменшено обсяг виробленої продукції, то підприємство не має права вимагати відшкодування збитків від будівельної фірми, тому що її винні дії спричинили лише економічні збитки. А якщо відключення електроенергії стало причиною порушення процесу виведення бройлерних курчат в інкубаторі птахофабрики внаслідок зниження температури, то має місце «завдання шкоди власності». Тому будівельна фірма буде відшкодувати не лише вартість курчат, але й всі економічні збитки внаслідок псування яєць [4, с. 366].

Наступною умовою виникнення деліктних зобов'язань є протиправність поведінки її заподіювача. Німецький законодавець протиправність розглядає як посягання на одне із перерахованих в абз. 1 § 823 ЦУН чужих благ, які захищаються законом, за винятком випадків, коли особа мала право на завдання шкоди: змущена оборона, гостра потреба тощо. В німецькій доктрині існує думка про протиправність як дію, що засуджується правопорядком, тому що порушує законодавчу заборону чи імперативний припис відносно волевиявлення громадян. Тому для визнання дії протиправною у розумінні абз. 1 § 823 ЦУН недостатньо, щоб нею завдавалася шкода благам, які захищаються законом. Необхідним є те, щоб поведінка особи, внаслідок якої завдано шкоду, мала умисний характер або особа не проявила необхідної обережності та турботи [4, с. 364]. Тобто законодавець пов'язує протиправну дію із наявністю вини деліквента.

Відповідно до абз. 2 § 823 ЦУН обов'язок відшкодувати завдану шкоду виникає в особи, яка порушує закон, який направлений на захист іншої особи [6]. Тобто протиправність за даним деліктом виражається у порушенні закону, який за своїм змістом має за мету забезпечити захист окремої особи чи окремого кола осіб, а не захищати населення в цілому.

Відносно третьої частини конструкції деліктного права Німеччини, то протиправність наділена найбільшою специфікою. Так, згідно з § 826 ЦУН, особа, яка умисно завдасть іншій особі шкоди способом, що суперечить добрим звичаям, зобов'язана її відшкодувати [6]. Тобто протиправність за даним деліктом має форму дії, що суперечить добрим звичаям. Як відзначав І. Колер, дана норма встановлена для випадків недобросовісної конкуренції, тому її слід розглядати як порушення прав особи [7, с. 314].

При цьому дії, що суперечать добрим звичаям не слід ототожнювати із аморальними діями взагалі. Не будь-яка аморальність суперечить добрим звичаям. Жорстоке відношення до ближніх, жадібність, скупість не суперечать добрим звичаям, так як останні надають кожному право вибору своєї поведінки. Однак проти добрих звичаїв діє особа, яка будь-якою аморальною дією досаждає іншій, в результаті чого остання несе витрати для виправлення наслідку такої дії, а також особа, яка своїм безчинством створює необхідність поліцейського дізнання, і держава зазначає витрат на його

проведення. Також випадки, коли особа утримує свій будинок настільки брудно, що створює неможливим або неприємним сусідство з ним [7, с. 314].

За деліктним правом України протиправність поведінки заподіювача шкоди презюмується, тобто він діє протиправно, якщо не уповноважений на завдання шкоди. ЦКУ уповноважує особу на завдання шкоди іншому в наступних випадках: здійснення нею права на самозахист (ст. 1169); прийняття закону про припинення права власності на певне майно (ст. 1170 ЦКУ); у стані крайньої необхідності (ст. 1171) [8].

Суб'єктивною умовою деліктної відповідальності є вина відповідача. Французький законодавець визначає поняття вини через форми її вираження. Так у ст. 1383 ЦКФ міститься правило, що будь-яка особа несе відповідальність за шкоду, завдану нею не лише внаслідок її умисних дій, а й внаслідок її недбалості чи необережності [9]. Тобто вина може мати форми умислу та необережності. У французькій доктрині найбільш поширеною є теорія «вини» Мазо та Тунка, за якою умисне прагнення порушника завдати шкоди є деліктною виною, а «помилка у поведінці», яку розумна людина не вчинила, якщо знаходилася б за тих зовнішніх обставин як заподіювач шкоди, – не деліктною виною [4, с. 390–392]. Вищенаведені підходи до поняття вини мали наслідком її розуміння у судовій практиці як недотримання порушником загально-визнаних норм поведінки.

Особливу увагу французька судова практика приділяє випадкам, коли вина порушника полягає в «зловживанні правом» («abus d'un droit»). До цієї групи деліктів відносяться випадки як навмисного використання власного права з метою завдання шкоди іншій особі, так і недотримання необхідної обережності, що вимагається за даних обставин. Наприклад, сусід саджає гігантську папороть для того, щоб зменшити потрапляння світла на ділянку позивача; партнер за правочинном при використанні своїх прав за договором завдає з необережності шкоду іншому партнеру; розірвано заручини або не зареєстровано шлюб за обставин, які слід розглядати як зловживання правом тощо [4, с. 390–392].

Досить часто у судовій практиці зустрічається зловживання процесуальними правами, внаслідок чого завдається шкода. Загальновизнаним є правило, що «право на судовий захист» застосовується в певних межах. Відповідно, зловживання таким правом за ст. 1382 ЦКФ є підставою для покладення обов'язку відшкодувати завдану шкоду. Якщо відповідач застосовує процесуальні процедури для завдання умисної шкоди позивачу, то ніяких труднощів із відшкодуванням шкоди не виникає. А якщо особа діє добросовісно, але з грубої необережності, так як вважає рішення суду першої інстанції неправильним і тому оскаржує його, то суди не вбачають вини в поданій апеляції чи клопотанні про відмову від позову. Однак, суди покладають обов'язок відшкодувати шкоду на особу, яка поспіхом виконала судові рішення, яке не вступило в силу і було пізніше відмінено [4, с. 393–394].

Поряд із принципом вини французький законодавець встановив відповідальність за шкоду незалежно від наявності вини. Так, згідно зі ст. 53 закону від 31 травня 1934 року про повітряного перевізника, особа, яка ек-

плуатує повітряне судно, несе відповідальність за законом за шкоду, завдану особам і майну [4, с. 392].

Як вірно відзначають К. Цвайгерт і Х. Кетц, за фактом загального принципу деліктного права, закріпленого в ст. 1382 ЦКФ, очевидним є те, що кожна з груп деліктів починає жити власним життям, зі своїм особливим фактичним складом, для якого важливо лише правильно встановити наявність «вини» в кожному конкретному випадку [4, с. 394].

Цивільне право Німеччини визначає вину як вільне волевиявлення особи, що виражається через умисел і необережність (абз. 1 § 823 ЦУН). При цьому законодавець визначає необережність як прояв недостатньої розумної обережності та турботи (абз. 2 § 276 ЦУН). Тобто застосовується фікція відносно способу дій розумної та добросовісної людини в подібній ситуації. Відповідно, якщо шкоди завдано особою певної професії, то суд з'ясовує, чи дотримано такою особою необхідних заходів обережності, які характерні для представників такої професії [4, с. 364].

Тобто недозволені дії передбачають етичний порок волі – наявність вини деліквента. Якщо має місце порушення прав, то порок волі має виражатися у формі умислу чи необережності. Якщо порушується постанова, спрямована на охорону суспільної безпеки, то досить умислу або необережності, так як кримінальний закон карає, навіть, необережність. Якщо кримінальний закон передбачає покарання лише за умисел, то шкода відшкодується також за умисел, зокрема, для відповідальності за дії, що суперечать добрим звичаям, необхідним є умисел [7, с. 314–316].

Законодавець передбачає можливість покладення відповідальності за відсутності вини деліквента. Наприклад, якщо при експлуатації залізниці загинула чи поранена людина, то залізниця відповідає завжди, крім випадків завдання шкоди дією непереборної сили або за наявності вини потерпілого. Про це було прийнято окремих закон від 7 червня 1871 року. При цьому, під непереборною силою розуміють зовнішній вплив, настільки сильний, що навіть спеціальна передбачувальність не могла б його уникнути [7, с. 316–317].

Етична вина завжди передбачає передбачуваність, тому відсутність вільного волевиявлення особи свідчить про відсутність її вини, тому особа не несе відповідальність, якщо вона: а) знаходилася в непритомному стані або в стані хворобливого розладу психічної діяльності (§ 827 ЦУН); б) не досягла 7 років (абз. 1 § 828 ЦУН); в) віком від 7 до 10 років за шкоду, завдану іншій особі внаслідок аварії на автотранспортному засобі, рельсовому транспортному засобі чи на підвісній дорозі (абз. 2 § 828 ЦУН); г) не досягла 18 років, якщо при завданні шкоди у неї було відсутнє розуміння усвідомлення своєї відповідальності (абз. 3 § 828 ЦУН) [6].

За французьким правом останньою обов'язковою умовою деліктної відповідальності є причинно-наслідковий зв'язок («lien de causalite»), тобто зв'язок між винними діями відповідача і завданою шкодою позивачу. Відповідно такий зв'язок відсутній, якщо завдання шкоди спричинено не винними діями відповідача, а «сторонньою причиною», що не має ніякого відношення до справи («cause étrangere»). До таких «сторонніх

причин» судова практика відносить форс-мажорні обставини, тобто невідворотні і непередбачувані події, невідконтрольні відповідачу. При цьому до «сторонніх причин» вона відносить також власну вину потерпілого та дії третьої особи, які відповідач не міг передбачити за звичайних положень речей. Якщо на думку судді, форс-мажор, власна вина потерпілого чи дії третіх осіб не можуть обірвати причинно-наслідковий зв'язок, то їх слід розглядати як підставу для зменшення розміру відшкодування. Відносно непрямих збитків, то французька судова практика займає позицію, що відшкодуванню підлягає лише та шкода, яка є безпосереднім і прямим наслідком даної події (за аналогією із договірним правом, ст. 1151 ЦКФ) [4, с. 394-395].

Відповідно до абз. 1 § 823 ЦУН потерпілому буде надано відшкодування лише за наявності причинно-наслідкового зв'язку між протиправними діями відповідача і завданою шкодою. Практика Верховного імперського суду займає позицію, що такий зв'язок наявний, якщо мета, якої досягнув відповідач, є наслідком його поведінки, а не лише особливих і незвичайних обставин, які розумна людина в повсякденному житті не приймає до уваги (доктрина причинно-наслідкових зв'язків). Цим положенням керуються також тоді, коли обов'язок відшкодувати шкоду за завдання тілесних ушкоджень поширюється на наслідки завдання шкоди, які проявилися пізніше внаслідок неправильного лікування. При цьому враховуються наслідки, що настали через помилки досвідченого лікаря, а не у зв'язку з грубим порушенням елементарних принципів медичного мистецтва. Наприклад, якщо особа, яка стала інвалідом з вини відповідача, після виповнення 22 років, упаде в своїй кімнаті внаслідок нестійкості свого протезу і одержить нові ушкодження, то останній повинен буде відшкодувати йому шкоду [4, с. 367].

Таким чином, аналіз деліктного права Франції, Німеччини та України дозволяє провести порівняльний аналіз загальних засад їх правових доктрин:

якщо деліктне право Франції та України ґрунтується на єдиному загальному принципі покладення обов'язку відшкодувати шкоду на особу, яка її завдала, то німецьке право характеризує наявність трьох принципів відшкодування шкоди, залежно від видів шкоди і протиправної дії;

підставою виникнення деліктних зобов'язань Німеччини та України є делікт, а деліктні зобов'язання Франції можуть виникати як із делікту, так і з квазі-делікту;

умовами виникнення деліктних зобов'язань за правом Німеччини та України є наявність шкоди, протиправності, причинно-наслідкового зв'язку та вини, а цивільне право Франції розглядає протиправність як ознаку вини, а не умову відповідальності, тому визнає лише наявність шкоди, вини та причинно-наслідковий зв'язок між шкодою і виною;

німецька та українська правова доктрина розмежовує поняття майнової та немайнової шкоди (зокрема

моральної), а для французької не має значення, шкоди завдано майну чи особі;

німецький і український законодавець надає право на відшкодування моральної шкоди особам лише у випадках, передбачених законом, а за цивільним правом Франції право на відшкодування моральної шкоди надається широкому колу осіб, яким достатньо довести, що завдано шкоди їх законним інтересам;

протиправна поведінка заподіювача шкоди за німецьким і французьким законодавством може виражатися лише у формі дії, при цьому ЦКФ виділяє деліктні та квазі-деліктні дії, а цивільне законодавство України, як у активній формі (дії), так і в пасивній (бездіяльності); якщо за німецьким і українським законодавством з деліктним позовом можна звернутися до суду, якщо особи перебували у договірних відносинах, то французьке законодавство виключає таке право;

за французьким і українським правом форма вини заподіювача шкоди не має значення для покладення на нього обов'язку відшкодувати завдану шкоду, тобто досить встановити факт вини, а за німецьким – відповідальність за окремі делікти настає за наявності умисної дії деліквента;

за трьома правовими доктринами: вина визначається через умисел і необережність; встановлюються випадки деліктної відповідальності за відсутності вини; підставами звільнення від обов'язку відшкодувати шкоду визнаються непереборна сила, вина потерпілого і третіх осіб.

Незважаючи на деякі розбіжності в підходах цивільно-деліктної доктрини трьох держав, загальні засади їх деліктного права мають багато спільного. Це пояснюється спільним корінням їх правових доктрин – римським приватним правом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М.: «Статут», 2003. – 351 с.
2. Зом Р. Институции. Учебник истории и системы римского гражданского права. Выпуск II (Система) / Р. Зом. – С.-Петербург, 1910. – 495 с.
3. Матеев Ю. Г. Англо-американское деликтное право / Ю. Г. Матеев. – М.: Юридическая литература, 1973. – 176 с.
4. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц. – М.: Международные отношения, 1998. – Т. 2. – 512 с.
5. Гражданское уложение Германской империи. – С.-Петербург: Типография Правительственного Сената, 1898. – 503 с.
6. Гражданское уложение Германии / Науч. ред. А. Л. Маковский и др. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 816 с.
7. Бернгефт Ф., Колер И. Гражданское право Германии / Пер. с нем. Б. М. Брамсона, С. О. Добрина, Е. Е. Карасова и В. В. Нечаева; Под ред. В. М. Нечаева / Ф. Бернгефт, И. Колер. – С.-Петербург, 1910. – 320 с.
8. Цивільний кодекс України: Коментар. – Х.: ТОВ «Одісеї», 2003. – 856 с.
9. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Пер. с франц. В. Захватаев / Отв. ред. А. Довгерг. – К.: Истина, 2006. – 1008 с.